

ΙΑΤΡΟΙ, ΕΥΑΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΑΣΘΕΝΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Αφέντρα Γ. Μουτζάλη
Αρχαιολόγος

Η φιλανθρωπία¹ για τους Βυζαντινούς δεν αποτελεί απλώς τη συνέχεια ανάλογων ελληνιστικών και ρωμαϊκών αντιλήψεων. Η κοινωνική πρόνοια υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βυζαντινής κοινωνίας και ασκήθηκε –ως ιδέα και ως πράξη– από την Πολιτεία, την Εκκλησία, τους ιδιώτες και τα μοναστήρια. Ωστόσο, η βυζαντινή έννοια της φιλανθρωπίας ως πολιτικής ιδιότητας κληρονομήθηκε από τον κόσμο της ελληνιστικής σκέψης.

Κύριος στόχος της οργανωμένης φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο ήταν η κοινωνική υποστήριξη όσων είχαν ανάγκη –όπως τα ορφανά, οι χήρες, οι άποροι γέροντες– και η περίθαλψη των ατόμων που, εξαιτίας κάποιας σοβαρής αναπηρίας ή βαριάς νόσου –τυφλοί, χλωλοί, λεπροί–, δεν μπορούσαν να αυτοσυντηρηθούν. Η φιλανθρωπία, ως στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού, βασιζόταν σε ηθικές και θρησκευτικές αρχές. Ο αυτοκράτωρ του Βυζαντίου, εκπρόσωπος του Θεού επί της γης, θεωρούταν εξ ορισμού φιλάνθρωπος και ελεητών.

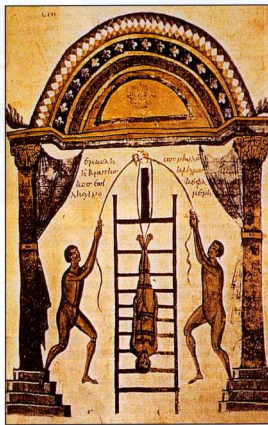
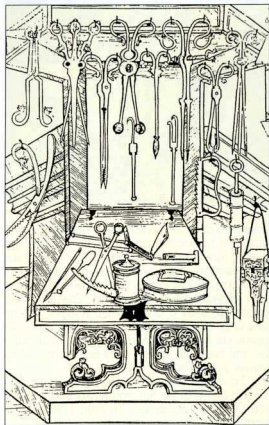
Κάθε μοναστήρι του Βυζαντίου λειτουργούσε λίγο-πολύ ως χώρος υποδοχής, όπου έβρισκαν καταφύγιο και υποστήριξη οι ξένοι, οι οδοιπόροι, οι φτωχοί και οι άρρωστοι. Ευαγή ιδρύματα², δημόσια, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά, λειτουργούσαν σε όλα τα σημεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στις πόλεις, στην ύπαιθρο, στα κομβικά οδικά σημεία, στα μεγάλα λιμάνια και μέσα στα μοναστήρια. Τα ευαγή αυτά ιδρύματα συντηρούνταν κυρίως από κρατικές ή εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις, και κατά καιρούς δέχονταν δωρεές αυτοκρατόρων και εισφορές ιδιωτών σε είδος, σε χρήμα ή και σε ακίνητα. Με το πέρασμα του χρόνου, τα κοινωφελή ιδρύματα, ευνοημένα και από τις φορολογικές απαλλαγές, απόκτησαν σημαντική περιουσία. Η Εκκλησία, εξάλλου, πραγματοποιούσε το φιλανθρωπικό της έργο πολύ πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι το κράτος ή οι αστικές αρχές των πόλεων, επειδή απευθυνόταν στο συναισθήμα των δωρητών, δελεάζοντάς τους με τον Παράδεισο και απειλώντάς τους με την Κόλαση. Σε όλες τις πόλεις του βυζαντινού κράτους υπήρχαν νοσοκομεία³ που φρόντιζαν για την ανακούφιση και τη θεραπεία των ασθενών ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξης, του επαγγέλματος, της εθνότητας ή του φύλου τους. Στα νοσοκομεία του Βυζαντίου, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, υπήκοοι της αυτοκρατορίας ή ξένοι⁴, μπορούσαν να νοσηλευτούν δωρεάν ή έναντι κάποιας αμοιβής, ανάλογα με τη σοβαρότητα της ασθένειας, τη διάρκεια της παραμονής τους, την παροχή των υπηρεσιών και τον κανονισμό του ιδρύματος.

Τα πιο αξιόλογα βυζαντινά νοσοκομεία βρί-

σκονταν στα μεγάλα οικονομικά, πολιτικά ή εκκλησιαστικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, η Καισάρεια της Καπαδοκίας, η Κόρινθος⁵ και η Ιερουσαλήμ. Ωστόσο, νοσοκομεία υπήρχαν και σε μικρότερες επαρχιακές πόλεις, όπως η Κωνσταντία της Κύπρου, η Νικομήδεια και η Οξύρυγχος, αλλά και σε απομακρυσμένα σημεία της υπαίθρου, όπως οι Μονές της Αγίας Αικατερίνης στη Χερσόνησο του Σινά και της Λαύρας στο Άγιον

Εγχείριση διαχωρισμού
σημαίων παιδών στο
Βυζάντιο. Μικρογραφία από
τη Χρονογραφία του
Σκυλίτζη, 12ος-14ος αι.
Μαδρίτη, Εθνική
Βιβλιοθήκη.

Χειρουργικά εργαλεία του 15ου αι. Από τη Χειρουργική του Ιερώνιμου Μπρούσβικ (1497). Νέα Υόρκη, Ακαδημία της Ιατρικής.

Περί Αρθρών Απολλωνίου Κιτίεως, 925-950. Απόκτηση παραμορφώσεων σπονδυλικής στήλης. Φλωρεντία, Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη.

Όρος. Σε αυτά τα υποτιμωθή –με βάση πάντα τα δικά μας, σημερινά, κριτήρια– νοσοκομεία ασκήθηκε η επίσημη ιατρική και αντιμετώπιστηκαν –ανάλογα με τις δυνατότητες της εποχής– οι διάφορες ασθένειες. Οι τρόφιμοι των βυζαντινών νοσοκομείων, μετά την ιαση τους, επέστρεφαν στις οικογένειές τους και συνέχισαν την εργασία τους, χωρίς καμία υποχρέωση απέναντι στα ιδρύματα που τους περιέβαλψαν.

Η βυζαντινή ιατρική επιστήμη, όπως ήταν φυσικό, στήριχθηκε στην αρχαία ελληνική και ελληνορωμαϊκή ιατρική παράδοση. Μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες, το κέντρο βάρους της ιατρικής σκέψης και παιδείας μετατοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου η θεολογία επισκιάζει τον ορθολογισμό της ελληνορωμαϊκής ιατρικής παράδοσης⁶.

Στο Βυζάντιο, όχι μόνο οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν το ιατρικό επάγγελμα. Η βυζαντινή νομοθεσία, μάλιστα, ορίζει περιπτώσεις ποινικής ευθύνης των ιατρών χωρίς να κάνει διάκριση φύλου. Οι γυναίκες επαγγελματίες ιατροί, μάλιστα και ιατρομαίες, ασχολούταν συνήθως με τη γυναικολογία και τη μαιευτική.

Ιατροί, όπως ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός, προσωπικός ιατρός του Ιουλιανού του «Παραβάτη», ο Αέτιος Αμιδιόνος και ο Παύλος Αιγινήτης, ανέπτυξαν νέες θεραπευτικές μεθόδους, που επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της Ιατρικής. Ακολουθώντας την κοινωνική εξέλιξη του βυζαντινού κράτους, κατά τη χλιετή και πλέον πορεία του, η Ιατρική βρήκε το δρόμο για την ανάπτυξή της. Η Βαβυλαία εξέλιξη των βυζαντινών νοσοκομείων συνδέεται άμεσα με την πρό-

οδο της ιατρικής επιστήμης και της κοινωνίας μέσα στην οποία αυτή αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε.

Οι πρώτες ενδείξεις, που φανερώνουν ότι τα χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα λάμβαναν ειδικά μέτρα για να βοηθήσουν τους ασθενείς, εμφανίζονται πολύ νωρίς σε κείμενα του τέλους του 4ου αι. Σε μια επιστολή του προς τον κυβερνήτη της περιοχής του, ο Μέγας Βασίλειος, επίσκοπος Καισαρείας τότε, αναφέρει ότι, για τις ανάγκες των φτωχών που περιέβαλλε στη Βασιλειάδα, είχε προσλάβει νοσοκόμους και ιατρούς. Στα τέλη του 4ου αι., ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ίδρυσε παρόμοιους ξενώνες στην Κωνσταντινούπολη, για τη λειτουργία των οποίων προσέλαβε δύο κληρικούς ως διευθυντές, ιατρούς, μαγειρούς και υπηρέτες.

Τα αγιολογικά κείμενα, και ιδιαίτερως τα «Θαύματα του αγίου Αρτεμίου», είναι πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της βυζαντινής Ιατρικής κατά τον 6ο και 7ο αι., καθώς μας παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα νοσοκομεία της εποχής. Η «Διηγήσιον των θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου» είναι ένα παράενο κείμενο, που γράφτηκε λίγο μετά το έτος 659 και αναφέρεται στη δραστηριότητα του αγίου, ο οποίος ειδικεύεται στις παθήσεις των ανδρικών γεννητικών οργάνων. Οι ιατροί, που κατά κάποιον τρόπο βρίσκονταν σε ανταγωνισμό με τον άγιο Αρτέμιο, επικρίνονται γιατί, όπως μας πληροφορεί το κείμενο, ζητούσαν οκτώ έως και δέκα χρυσά νομίσματα (solidus), για να αναλάβουν τη θεραπεία του παιδιού μιας φτωχής γυναίκας, ποσό που ισοδυναμούσε με το ετήσιο εισόδημα ενός χειρωνακτά. Στα αγιολογικά κείμενα, κατεχούχτη

Λεπτομέρεια μικρογραφίας από το *Αντιόχειαριον* του Νικολάου Μυρεψίου, 1339. Εικονίζεται ο ιατρός, καθισμένος, να εξετάζει ούρα. Μπροστά του ένας ασθενής με παραμορφωμένο πόδι και μια ολοφυρομένη γυναίκα, που κρατάει ένα άρρωστο παιδί στην αγκαλιά της. Ανάμεσα στους ασθενείς δύο βοηθοί του ιατρού. Πίσω τους ένας υπέρτερος επαιμάζει φόρμα στο γουδί του. Πίσω, Εθνική Βιβλιοθήκη.

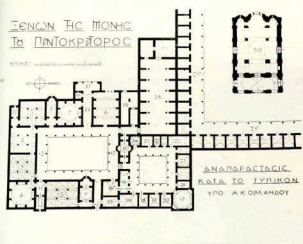
λαϊκά αναγνώσματα της εποχής, συναντά κανείς συχνά μια εχθρότητα προς τους ιατρούς, η οποία οφείλεται ενδεχομένως στις εξωφρενικές τιμές που όριζαν για την παροχή των υπηρεσιών τους. Οι θεραπευτές άγιοι, σε αντίθεση με τους κοινούς ιατρούς, παρέχουν τις υπηρεσίες τους χωρίς χρήματα, «άνευ αργύρου». Οι άγιοι Ανάργυροι, Κοσμάς και Δαμιανός, για παράδειγμα, κατά την περιόδια τους θεραπεύουν λεπρούς και εκβάλλουν δαιμόνια δωρεάν. Διότι, όπως λένε, «δωρεάν ελάβετε, δωρεάν δότε».

Σταχυολογώ εδώ δύο ενδιαφέρουσες αφηγήσεις από τα «Θαύματα του αγίου Αρτεμίου», που αποδεικνύουν ότι τα νοσοκομεία της εποχής του διαθέτουν βελτιωμένες εγκαταστάσεις και προσφέρουν πληρύτερες ιατρικές υπηρεσίες από ειδικευμένο νοσηλευτικό προσωπικό. Η πρώτη ιστορία αναφέρεται σ' έναν άτακτο που λεγόταν Στέφανος και ιερούργουσε στο ναό της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης. Έπασχε από κάποια νόσο της βουβωνικής χώρας και μπήκε για θεραπεία στον Ξενώνα του Σαμψών. Κατά τη σύνητο παραμονή του στον Ξενώνα, ο Στέφανος τοποθετήθηκε σ' ένα κρεβάτι που βρισκόταν δίπλα σε ασθενείς με οφθαλμολογικά νοσήματα. Ύστερα από επώδυνη νοσηλεία ο διάκονος θεραπεύτηκε εντελώς και έφυγε από τον Ξενώνα. Η δεύτερη ιστορία μάς περιγράφει τις περιπέτειες ενός ψάλτη, που έμεινε δέκα μήνες στον Ξενώνα της Χριστοδότης στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι «ἀρχίατροι» και οι «βοηθοί» τους –που αποκαλούνται «υπουργοί»– προστάθισαν ματαίως να τον θεραπεύσουν.

Από τις δύο αυτές ιστορίες φαίνεται καθαρά ότι οι «ἀρχίατροι» επιβλέπουν τη θεραπεία των ασθενών, βοηθούμενοι από τους «υπουργούς» και τους υπέρτερες. Οι διευθυντές των Ξενώνων της εποχής ήταν μέλη του κλήρου, διάκονοι ή ιερείς, που οι πηγές τους αποκαλούν «Ξενοδόχους». Στους Ξενώνας του 7ου αι. υπάρχουν χειρουργοί, οφθαλμίατροι, γενικοί ιατροί και νοσοκόμοι. Σε σύγκριση με τους Ξενώνας του 4ου και 5ου αι., οι υπηρεσίες τους είναι βελτιωμένες και μια αξιοσημείωτη πρόοδος έχει πραγματοποιηθεί όσον αφορά στην ιατρική επίσημη και κυρίως τη χειρουργική⁹. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, τον 10ο και ιδιαίτερος τον 11ο αι., έπειτα από μια περίοδο στασιμότητας, οι ιατροί αποκτούν κυρίαρχο ρόλο στη λειτουργία των νοσοκομείων. Τον 11ο αι. ο γνωστός χριστιανός –αράβικης καταγωγής– Ιβν Βιτλάν προσκλήθηκε για να οργανώσει ένα νο-

σοκομείο στην Αντιόχεια. Κατά τον 12ο αι. φαίνεται ότι τα νοσοκομεία ήταν πια ο κατεχόμενος χώρος άσκησης της Ιατρικής. Οι πηγές μάς πληροφορούν ότι, την εποχή αυτή, ιατροί με το αξίωμα του ἀκτουάριου⁹ υπηρετούσαν στο παλάτι. Συγκεκριμένα, ο ιστορικός Ζωρμάρ αναφέρει ότι, όταν ο αυτοκράτωρ Αλέξιος Κομνηνός αρρώστησε βαριά, ο ἀκτουάριος, βοηθούμενος και από δύο άλλους ιατρούς, τον μετέφερε από το παλιό παλάτι στον Ξενώνα των Μαγάνων για να νοσηλευθεί εκεί.

Το όνομα του Ιωάννη Κομνηνού Β' συνδέεται με ένα από τα πιο σημαντικά νοσηλευτικά ιδρύματα του Βυζαντίου. Το έτος 1136 ο αυτοκράτωρ Ιωάννης και η σύζυγός του Ειρήνη ίδρυσαν στην Κωνσταντινούπολη ένα μεγάλο μοναστηριακό συγκρότημα, γνωστό με το όνομα «Παντοκράτωρ», το οποίο περιελάμβανε ένα νοσοκομείο¹⁰, καθώς και άλλα ευαγή ιδρύματα. Η σπουδαιότητα του νοσοκομείου αυτού έγκειται στο γεγονός ότι ήταν –για να χρησιμοποιήσουμε σημερινή ορολογία– ένα ιατρικό κέντρο. Οι κανονισμοί του ήταν –όπως φαίνεται από το *Τυλικόν της Μονής*– πραγματικά πρωτοποριακό για την εποχή τους, και τιμούσαν το Βυζαντινό του 12ου αι. Από το *Τυλικόν της Μονής* του Παντοκράτορος μαθαίνουμε ότι στο νοσοκομείο υπήρχαν πέντε πτέρυγες (χειρουργική, οφθαλμολογική, γυναικολογική, μαιευτική, παθολογική), καθώς και πενήτα κρεβάτια. Επίσης, διαπιστώνουμε ότι οι άνδρες ιατροί του νοσοκομείου έπαιρναν ως χρηματική αμοιβή, δηλαδή ως «ρόγα», έξι χρυσά νομίσματα, έξι solidus, ενώ οι γυναίκες ιατροί του νοσοκομείου έπαιρναν ακριβώς τα μισά χρήματα από ό,τι οι άνδρες συνάδελφοί τους, μικρότερη «άννونا» (αμοιβή σε τρόφιμα, σιτηρά, όσπρια, κρασί κ.ά.) και καθόλου «προσφάγιον». Ας σημειωθεί ότι η αμοιβή του γυναικείου βοηθητικού προσωπικού του ίδιου νοσοκομείου ήταν ίση με εκείνη του αντίστοιχου ανδρικού προσωπικού, τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος. Στο νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορος βρισκόταν πάντοτε ιατρός παθολόγος, χειρουργός και ένας φαρμακοποιός. Σ' αυτό υπήρχαν ακόμη ηγροκομείο, ένα λωβοκομείο, κρεβάτια για έκτακτα περιστατικά και, φυσικά, εξωτερικά ιατρεία. Ο Ξενώνας απασχολούσε, επίσης, έντεκα υπέρτερες, πέντε πλύστρες («σπανίστριες»), δύο μαγείρους, δύο αρτοποιούς, έναν ιπποκόμο για τα άλογα των ιατρών, τέσσερις τραυματιοφορείς, έναν χάλκωματτά, έναν μυλωνά, έναν ακοισιτή ιατρικών ερ-

Κόψη του Ξενώου της Μονής του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, Σχέδιο του Α. Κ. Ορλάνδου, με βάση τη σχετική περιγραφή από το Τυπικόν της Μονής.

Το Λαϊκόν Γηροκομείον του Αρριπίου στην Κωνσταντινούπολη. Μικρογραφία χειρογράφου, Βιβλιοθήκη Βατικανού.

γαλείων («μυλοχαράκτη») και έναν καθαριστή αποχωρητηρίων.

Η «νοσοκομειακή» πολιτική του Ιωάννη Κομνηνού Β' οδήγησε στην ίδρυση και άλλων νοσοκομείων, όπως αυτό του αδελφού του Ισαάκ Κομνηνού, με 36 κρεβάτια. Ανάλογο ήταν και το νοσοκομείο της Θεοτόκου Κοσμοσωτήρας, στην περιοχή του Αίνου της δυτικής Θράκης. Τη λαμπρή «νοσοκομειακή» παράδοση των Κομνηνών συνέχισαν αργότερα και οι Παλαιολόγοι.

Τα νοσοκομεία, που πολύ συχνά αναφέρονται στις πηγές ως «ξενώνες» ή «ιατρεία», μεριμνούσαν για τους ασθενείς των μεσαιών και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού. Τα μέλη της άρχουσας τάξης είχαν την οικονομική άνεση να έχουν ιατροφαρμακευτική πε-

ρίθαψη κατ' οίκον. Κι αυτοί όμως, όταν αρρώσταναν σοβαρά, μεταφέρονταν στα νοσοκομεία.

Οι χειρουργοί των νοσοκομείων του Βυζαντίου είχαν τη γνώση και τη δυνατότητα να επιχειρούν λεπτές και δύσκολες χειρουργείες. Όμως, σε μια εποχή χωρίς ισχυρά αναισθητικά, με υποτιμώδη αντισηψία και με τον κίνδυνο των μολύνσεων πανταχού παρόντα, πολλοί ασθενείς πέθαιναν με φρικτούς πόνους, δεμένοι πάνω στο χειρουργικό τραπέζι ή λίγο μετά την επέμβαση. Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο που οι Βυζαντινοί ανατρίχιαζαν στη σκέψη και μόνο του χειρουργείου. Οι χειρουργοί του Βυζαντίου φρόντιζαν, επίσης, δύσκολα τραύματα και πραγματοποιούσαν προσθετική (αντικαταστάσεις) σε αποκοκμμένα μέλη του ανθρώπινου σώματος: χέρια, πόδια και μύτη.

Η χειροκοπία ήταν, άλλωστε, μια συνηθισμένη ποινή του Βυζαντινού Δικαίου: όποιος κλέβει στον τάφο, ο κιβδηλοποιός και ο παραχαράκτης του νομίματος «χειροκοπέισθω». Αλλά και η αποκοπή της μύτης ήταν από τις πιο συνηθισμένες ποινές. Με ρινοκοπή, μάλιστα, τιμωρήθηκε, το έτος 695, και ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' –ο επιλεγόμενος Ρινότμητος–, έπειτα από λαϊκή εξέγερση και διαδήλωση στον Ιππόδρομο. Μισό αιώνα νωρίτερα, το έτος 641, είχαν ακρωτηριαστεί –επίσης έπειτα από λαϊκή εξέγερση– η Μαρτίνα, χήρα του αυτοκράτορα Ηρακλείου, και ο γιος της Ηρακλείου. Στο Βυζάντιο η ποινή της ρινοτομίας επιβαλλόταν για πολιτικά αδικήματα ή για εγκλήματα του Κοινού Πινικού Δικαίου, και έπληττε αδιακρίτως κρατικούς αξιωματούχους, κληρικούς, απλούς υπηκόους, γυναίκες αλλά και αυτοκράτορες. Ρινοτομία, μαζί με ξυλοδαρμό, επιβαλλόταν και στους μοιχούς. Τα βήματα της ρινοτομίας αντικαθιστούσαν την κομμένη ή «πλανιασμένη» μύτη τους με ομοίωμα, ένα είδος θήκης από ασήμι ή χαλκό. Έτσι, μα είναι γνωστά και σχετικά παρωμένα: Κοψόρινος, Άργυρομύτης, Άσημομύτης, Χαλκομύτης, Κουτσομύτης.

Ο Λέων ο Γραμματικός αναφέρει ότι, τον 10ο αι., οι χειρουργοί της Κωνσταντινούπολης προσπάθησαν να χωρίσουν δύο σιαμαία ομφαλοπαγή παιδιά από την Αρμενία¹¹. Όταν το ένα από τα σιαμαία πέθανε, οι γιατροί έκομαν το σημείο συνένωσής τους, ελπίζοντας ότι το άλλο θα επιζούσε. Δυστυχώς, όμως, πέθανε κι αυτό τρεις ημέρες μετά την επέμβαση. Στο ιστορημένο χειρόγραφο της Χρονογραφίας του Σκυλιτζή, σώζεται μια μικρογραφία που παριστάνει αυτήν

Ο ιατρικός άγιος Παντελεήμων, με 16 σκέλες του θίου του. Τέμπρο σε Ξύλο. Αρχές του 13ου αι. Σινά, Μονή Αγίας Ακατερίνης.

Ο Γρηγόριος έκειε τους πτωχούς. Λειτουργικές Ομιλίες Γρηγορίου Ναζιανζηνού, 1136-1155. Ο κώδικας είναι από τα ωραιότερα δημιουργήματα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Στην ομιλία του «Περί Φιλανθρωπίας», ο Γρηγόριος κάνει έκκληση για τους πτωχούς και τους ασθενείς, που φαίνεται ότι ήταν παρόντες στο κήρυγμα. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης.

ακριβώς την εγχείρηση.

Η βυζαντινή πολιτεία αναγνώριζε το πολύμοχο έργο και την κοινωνική προσφορά των ιατρών και τους παραχωρούσε αξιώματα και προνόμια. Όμως τους αναγνώριζε και ευθύνες. Σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία, η ιατρός ή η μαία είχε ποινική ευθύνη σε περίπτωση άμβλωσης. Ποινική ευθύνη είχαν οι ιατροί, αδιακρίτως φύλου, και σε περίπτωση βλάβης ή θανάτου του ασθενούς, η οποία αποδεικνυόταν με ιατροδικαστική έρευνα. Οι ποινές ποίκιλλαν και είχαν άμεση σχέση με τη βλάβη που προεβλήθη στο ύψος, την υπαρέξη δόλου ή μη, καθώς και την κοινωνική θέση του ιατρού και του θύματος. Συνήθεις ποινές ήταν τα πρόστιμα, η μερική ή ολική δίμευση της περιουσίας, η εξορία, ο μεταλλισμός¹², η διαπόμπευση και –σπανίως– ο διά ξίφους θάνατος. Κατά τη διαπόμπευση, ο τιμωρημένος ιατρός ήταν υποχρεωμένος να ιππεύει ανάποδα ένα γαϊδούρι, κρατώντας στα χέρια του ένα ουροδοχείο, και σ' αυτήν την κατάσταση τον περιέφεραν, με τρόπο ατιμωτικό, στους δρόμους της πόλης, όπου δεχόταν τους ονειδισμούς, τη χλεύη και τις βανασίες επιθέσεις του όχλου.

Ερευνητάς κανείς τις ιστορικές πηγές, ιδιαιτέρως τα νομικά κείμενα, τους Βίους των αγίων και τα Τυπικά των μονών, βρίσκει αξιόλογες πληροφορίες για τη σύσταση, την εσωτερική οργάνωση, το προσωπικό και, γενικώς, τη λειτουργία των ευαγών ιδρυμάτων στο Βυζάντιο. Κάθε βυζαντινή πόλη είχε τους ιατρούς

της και τα απαραίτητα ευαγή ιδρύματα. Η Εκκλησία, πανίσχυρος παράγων της βυζαντινής κοινωνίας, συνεργαζόταν με το κράτος, αλλά και με φιλανθρώπους, άνδρες και γυναίκες, για την ίδρυση γηροκομείων, λεπροκομείων, λουτρών για λεπρούς, τυφλοκομείων, λοχοκομείων, ορφανοτροφείων, χηροτροφείων και ξενώνων. Τα ανήμπορα και φτωχά άτομα¹³, στο Βυζάντιο, τα συντηρούσε σχεδόν αποκλειστικά η εκκλησιαστική ή η αυτοκρατορική φιλανθρωπία, τόσο ως προς τη διατροφή όσο και ως προς την περίθαλψη. Η Άννα η Κοιμητή με πληροφροει ότι ο πατέρας της αυτοκράτωρ Αλέξιος Α΄ Κοιμητής παρείχε ειδική βοήθεια: τροφούς για τα ορφανά βρέφη, οδηγούς για τους τυφλούς και υπηρέτες για τους ανήμπορους γέροντες.

Το Γηροκομείο του Αρματίου, στην περιοχή του Κεράτιου κόλπου, στην Κωνσταντινούπολη, που κτίστηκε από τον παρακωμώμενο του Μωυρικού Στέφανο (586-602), ήταν ένα από τα πιο γνωστά ιδρύματα της πρωτεύουσας. Το Λαϊκόν Γηροκομείον του Αρματίου ήταν –ίσως– το μοναδικό ευαγές ίδρυμα για το οποίο γνωρίζουμε ότι υπήρχε από την πρωτοβυζαντινή περίοδο έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης στην ίδια σχεδόν θέση. Ένα άλλο γνωστό ίδρυμα ήταν το Λεπροκομείο του Ζωπτικού, κτισμένο απέναντι από την πόλη, στο Ήριον, το οποίο επεζήτησε από την πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι τον 13ο αι.

Επιδημίες και λοιμώδεις νόσοι, όπως ο τύφος, η ευλογιά, η χολέρα, η πανώλη και η λέ-

πρα, αποτελούσαν συμφορά που ξεπερνούσε τα όρια της οργανωμένης ή αυθόρμητης φιλανθρωπίας, αφού υπήρχε ο άμεσος κίνδυνος της διάδοσής τους. Η βυζαντινή νομοθεσία επέβαλλε με δραματικό τρόπο την απομόνωση όσων χαρακτηριζόνταν ως «λωβοί», οι οποίοι συνήθως κλείνονταν σε «λωβοκομεία» και η κοινωνία της εποχής τους θεωρούσε νεκρούς προ του θανάτου. Επιβίωση αυτής της δοξασίας αποτελεί ένα εθίμο τελετουργικής αποδιοπομηνής λεπρού στην Κάλυμνο, που διασώζονται μέχρι πρόσφατα, το λεγόμενο «ξάι» (ξόδι > αρχ. έξοδιον, δηλαδή η εκφορά του νεκρού), κατά το οποίο ο άρρωστος μεταφερόταν στο λεπροκομείο με πομπή κηδείας.

Η δυστυχία των λεπρών και –κυρίως– η αποκρουστική τους όψη, προκαλούσαν την ευσπλαχία της Εκκλησίας και των βυζαντινών αυτοκρατόρων, που έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτούς, ιδρύοντας πολυάριθμα λωβοκομεία, αλλά και ειδικές λουτρικές εγκαταστάσεις για την ανακούφισή τους. Στην περιοχή της Παλαιστίνης υπήρχαν τα Λουτρά του Ηλίου για λεπρούς, που απειχαν από την πόλη Γάδαρα της Τιβεριάδος τρία μίλια. Λουτρά για λεπρούς υπήρχαν και στη Σκυθόπολη από πολύ νωρίς, τα οποία –όπως μας πληροφορεί επιγραφή που βρέθηκε εκεί– ανακαίνισε ο επίσκοπος Θεόδωρος, το έτος 558/559.

Στο Βυζάντιο υπήρχαν και ειδικά ιδρύματα για πτωχούς τυφλούς. Από τις αφηγήσεις των θαυμάτων του αγίου Αναστασίου του Πέρσου (†628), είναι σαφές ότι λειτουργούσε ένα τυφλοκομείο στην Ιερουσαλήμ, με υπηρετικό προσωπικό για την εξυπηρέτηση των τροφίμων του.

Αλλά και στην πολυάνθρωπη Αλεξάνδρεια, η κοινωνική πρόνοια ήταν καλά οργανωμένη. Στις αρχές του 7ου αι., την εποχή του λιμού, όταν ήταν Πατριάρχης Αλεξανδρείας ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων, λειτουργούσαν, σε διάφορα σημεία της πόλης, ξενώνες, πτωχοκομεία, νοσοκομεία για τους τραυματίες και τους ασθενείς πρόσφυγες από τη Συρία, καθώς και άλλα λοχοκομεία για τις άπορες γυναίκες. Καθένα απ' αυτά τα λοχοκομεία διέθετε σαράντα κρεβάτια, ώστε κάθε λεχώνα, μετά τον τοκετό, μπορούσε να παραμείνει εκεί για μια εβδομάδα και να φύγει παίρνοντας και χρηματικό βοήθημα (ένα τρίτο του νομίματος). Μέσα στην πόλη της Αλεξάνδρειας λειτουργούσε και ένα ξενοδοχείο για μοναχούς, ο λεγόμενος «πανδέκτης» των μοναχών.

Οι όροι «ξενών» και «ξενοδοχείον» χρησιμοποιούνται από τις πηγές αδιακρίτως για τη δήλωση καταλύματος για ξένους ή νοσοκομεία. Στη λατινική γλώσσα, η λέξη hospes σημαίνει «ξένος», και από αυτήν προέρχεται το hospitalis, απ' όπου και το σύγχρονο μας hospital (=νοσοκομείο).

Τα περισσότερα ευαγή ιδρύματα διέθεταν ιδιαίτερους τάφους για την ταφή των τροφίμων τους. Στο Βυζάντιο, εκτός από τα ευαγή ιδρύματα, που είχαν τα νεκροταφεία τους, υπήρχαν και «ξενοταφεία», ειδικά δηλαδή κοιμητήρια, προορισμένα για την ταφή των πτωχών ξένων που πέθαιναν χωρίς χρήματα, μακριά από τον τόπο τους. Τα ξενοταφεία¹⁴, αν και γνωστά και στον αρχαίο κόσμο, αποκτούν ιδιαίτερη διάδοση κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η βυζαντινή

Από την αραβική μετάφραση του *Περι Ύλης Ιατρικής του Διοσκουρίδη*, 1224. Εικονίζεται το εσωτερικό ενός φαρμακείου στη Βαγδάτη, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

Το αγγειακό σύστημα, όπως παρουσιάζει σε περσικό χειρόγραφο. Λονδίνο, Βιβλιοθήκη Γραφείου Ήδων.

Ιατρική προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ψυχικά νοσήματα, όπως τη μανία και τη μελαγχολία. Ιατροί, όπως ο Άγιος Αμδίνος, ο Παύλος Αιγινήτης, ο Θεοφάνης Νόνος, ο Ιούστινος Ακτουάριος¹⁰ κ.ά., πρότειναν, κατά περίπτωση, αραμιάδες, αιώρα, λουτροθεραπεία, υπνωτικά φάρμακα καταστολής ή κατάλληλη διαίτα. Τους ανίστους τρελόους όμως τους έδειξαν μέσα στους ξενώνες των μοναστηριών, ως απόβλητα μιας κοινωνίας που ταύτιζε την υγεία με την ευλογία και την παραφοροσύνη με την κατάρτη. Τέλος, η απουσία συγκροτημένων κοιμητηριών και η διασπορά των τάφων παντού μέσα στις μεσοβυζαντινές και υποβυζαντινές πόλεις¹¹ —ακόμη χειρότερα—, σε περιόδους αποδιοργάνωσης, η παραμονή άταφων νεκρών στους δρόμους ευνοούσαν την εξάπλωση καταστροφικών επιδημιών όπως η πανώλη¹².

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα όσα αναφερθέντα παραπάνω σχετικά με τους ιατρούς, τα εναγέλιζματα και την περιβάλλουσα των ασθενών στο Βυζάντιο, μπορούμε να πούμε συμπερασματικά ότι η βαθύτερη νοστροπία και σκέψη της βυζαντινής κοινωνίας ήταν φιλιάνθρωπος, παρά τις ύπαιθρες αντιφάσεις της επιτυχής. Εκκλησιαστικοί και κοσμικοί άρχοντες φρόντιζαν με στοργή και υπευθύντητα τους φτωχούς γέροντες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τις άπορες λέσχες, τις ηλικίες-16 και τα ορφανά, τους αιχμαλώτους πολέμου, τους πρόσφυγες, τους ξένους, τους οδοιπόρους και τους ναυαγούς, προσφέροντάς τους στέγη, τροφή, ιατρική περίθαλψη και κοινωνική υποστήριξη. Η κατάσταση όλων αυτών των πασχόντων ήταν τραγική και θα ήταν χειρότερη αν δεν υπήρχε η φιλιάνθρωπια, την οποία είχε διαμορφώσει ως περιρροία ατμόσφαιρα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα η χριστιανική διδασκαλία¹³.

Σημειώσεις

- * Το κείμενο αυτό εγκριθηκε την 14η Απριλίου 1999, ενάμιση μηνών πριν τον Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στην αίθουσα διαλέξεων της οδού Τσοπρά 1. Θα ήθελα, από τη θέση αυτή, να ευχαριστήσω την τότε Δευτέρα του ΕΑΜ κυρία Λιά Ζερβουδάκη, καθώς και τον συνάδελφο Νικό Καλλώτα, για τα ευγενικά τους λόγια, αλλά «κυρίως» γιατί μου έδωσαν την ευκαιρία να γράψω ένα φιλικό κείμενο.
1. Για τη φιλιάνθρωπια στο Βυζάντιο, βλ. D. J. Constantinos, *Byzantine Philanthropy and Welfare*, New Brunswick, New Jersey 1968 (ελληνική έκδοση: Αθήνα 1986).
2. Οι νερόπερα πληροφόρες για την ύπαρξη και τη λειτουργία εναγέλιζματων προέρχονται από περιοχές όπου άρχισε η ελληνοκρατική πόλη: Μικρά Ασία, Εγγύς Ανατολή, Αίγυπτος. Η έλλειψη στοιχείων για τον ελληνικό χώρο παραμένει ενσωματωτική. Κωνσταντίνος Μέντζου-Μεϊμάρι, «Επαρχιακό εναγέλιζματων», *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 292, σπ. 2.
3. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, *hazd*-vno 1985.
4. Οι παροδοσιακοί ταξιδιώτες της εποχής ήταν κυρίως ύλητες: αξιωματικοί, έμποροι, στρατιώτες και μοναχοί. Οι γυναικείς πολύ σπάνια ταξίδευαν.
5. Ο αναφοράς στις Διαμερικανικές Σχολές στην αρχαία Κρήνη έδωσαν στο φως νοσοκομείο και φαρμακείο, που χρονολογούνται της αρχής του 13ου αιώνα.
6. O. Temkin, «Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism», *DOP* 16 (1962), σπ. 95-115.
7. Καλλιόπη Μισουράρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη μυκισία στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου Η καθήκονση Ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα 1989, σ. 121.
8. Η ιστορική χειρουργική είχε για αντικείμενο της τα οστά του ανθρώπινου σώματος και όχι τα άσπλακτα του μέρι. Στον αρχαίο χειρουργό λοιπόν, φαίνεται πως απελευθέρωσε ο σημερινός «θεραπευτής» αφού πραγματοποιούσε κατά κύριο λόγο τις επεμβάσεις του με τη βοήθεια των χεριών.
9. Από τον 11ο αι. κ.ε. οι βασιλικοί ιατροί λέγονται και ακτουάριοι.

Τον 9ο και 10ο αι. ο ακτουάριος ήταν υπεύθυνος για τα προσωπικά του ιατροκόμματα, ενώ στην αρχαία Ρώμη ο όρος όλημεν το αξίωμα του περιελάμβανε των δεκτινών.

10. Αναστάσιος Ορλάνδος, «Η αναπαράσταση του ξενώνα της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος», *ΕΕΒΕ* 17 (1914), σσ. 198-207, ο ίδιος, *Μοναστηριακή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1958, σσ. 76-91, εκ. 108.
11. G. E. Pentakalos - J. G. Lascaratos, «A Surgical Operation performed on Siamese Twins during the Tenth Century in Byzantium», *Bulletin of the History of Medicine* 58 (1984), σσ. 99-102.
12. Ο μελαγχολικός με πηγή σπασμοειδούς την άμεση επέλευση και επιβίωση το υδρία κατανοητάς άσθενεία στα μεταλλικά, στα αδαετοκόμματα και τα ορυχία θεαυαία, όμοια η εργασία ήταν εξουστιατική.
13. Αφέντρα Μουτζάλι, «Μέριμα για τους ασθενείς και τα άτομα με ειδικές ανάγκες στο Βυζάντιο», *ΜΜΣ* 10/3 (Μαΐου-Ιουνίου 1990), σσ. 240-248.
14. Νίκος Ε. Εμμανουήλ, *Τα Δίκαια της Τοφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σσ. 218, 237-239.
15. Από τους σημαντικότερους γιατρούς του Βυζαντινού σταυλοκοσμικού μεσαίου: Άγιος ο Αμδίνος, Γεννήθηκε στη Μεσοποταμία, στον τόπο του 5ου αι. Σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και υπήρξε ιατρος στην αμλή του Ιουστινιανού. Το έργο του αποτελείται στα μια δεκάετηρη εγκυκλοπαίδεια στην οποία συγκεντρώνει τις βασικότερες γνώσεις των προακτών του. Σημαντικά τα κείμενα του που αφορούν στην οφθαλμολογία και τη γυναικολογία (βιβλ. 16), όπου περιγράφει η οραρήση όγκου του μοστού. Αλεξάνδρος ο Τραλιανός, Γεννήθηκε το 525 στη Λυβία. Συνέγραψε δεκάετημο έργο περί ιατρικών και θεολογικών. Μόλις που, στη θέση του, το έργο αποτελεί το εναγέλιζμα των ιατρικών γνώσεων της εποχής. Ακόμη άλλων περιγραφών οι παρατηρήσεις του ίδιου του Αλεξάνδρου είναι σημαντικές, όπως είναι και τα συγγραμμάτα του, με προσωπικές παρατηρήσεις περί πυρετών, περί σκαληνών, περί οφθαλμικών νόσων κ.ά., για τα οποία άντλησε από την προσωπική του πείρα. Το έργο του μεταφράστηκε από πολλούς, ως άλλες γλώσσες (λατινικά, εβραϊκά, αραβικά, αρμενικά). Παύλος ο Αιγινήτης, Έζησε στα αρχές του 7ου αι., και σπούδασε Ιατρική στην Αλεξάνδρεια. Από τα έργα του, που χωρίς μεταφράστηκαν στα αραβικά, σώθηκε μόνο μία πραγμασία κατά βιβλίων, από τα οποία το με όμορο στη χειρουργική. Στο βιβλίο αυτό φαίνεται καθαρά η πρόθεση του επιτελεστική κατά τους βυζαντινούς χρόνους στη χειρουργική. Ο Παύλος ο Αντιπύριος περιγράφει εκτενώς στην καρδία και τον καρμωτικό. Μεταξύ άλλων περιγράφει και τη μέθοδο που χρησιμοποιούσε για την εσχάριση κήλης, η οποία εφαρμόζονταν μέχρι και τον 17ο αι. Θεοφάνης Νόνος, Έζησε μεταξύ των ιατρών του 10ου αι. —τους οποίους υπήρξε η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου— δούδωνος ή είναι η στέγη η μέση από τη χειρουργική του, περιέχεται έντονα στις προλήψεις και τις δεξιότητες της εποχής του, ίδιον της Ακτουάριος, Έζησε επί Ανδρόνικου Β' και Γ' (1328-1341). Μεταξύ των όσων συνέγραψε είναι και μια οδοιπορία για την ακριβή της γεωγραφία για τα ούρα, «Ζήνταγμα περί ούρων», σε επτά βιβλία.
16. X. Μελίπρος, «Πολυεπίσημο των υποβυζαντινών και μεσοβυζαντινών πόλεων», *ΔΙΑΕ*, περ. Δ, τομ. K (1989-1990), σσ. 69-97 (όδοιπορίας σ. 91 και σπ. 21).
17. Ο «λοικός», παρά το γεγονός ότι εννοιολογικά θα μπορούσε να ταυτιστεί με οποιοδήποτε μεγάλη επίσημη, στην πραγματικότητα ήδη από τον 14ο αι. εξομοιώνεται με την πενήτη.
18. Αφέντρα Μουτζάλι, «Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία* 68 (1998), σ. 10.
19. Γ. Πενταλόγος, «Οι περιβαρικοί στο Βυζάντιο: Άσπροι-Αντιπύριος», Πρακτικά Ημερίδας «Ο περιβαρικός στο Βυζάντιο» (9 Μαΐου 1992), Αθήνα 1993, σ. 163.

Doctors and the Care of the Sick and Weak in Byzantium

Afendra Moutzali

The emperors, both as public officials and private philanthropists; the prelates of the official Church and the monastic leaders; the lay aristocrats and, for many centuries, the professional healers, all have sought to found medical institutions. These have been purposed to provide consolation and help to the lower and middle social class. Philanthropic institutions have taken special interest in curing the sick, the crippled, the blind and the elderly poor. Byzantine sources indicate that hospitals were usually vital components of the city social network. The hospital administrators, whom the Byzantine sources call *xenodochoi*, were originally members of the clergy. By the tenth century the physicians have taken considerable control over the therapeutic practices in the hospitals. Professional medical assistants and nurses, the *typpourgoi*, were helping the doctors in curing the sick. The hospitals in the years of the Byzantine Empire have greatly contributed to the development of medicine, which, throughout this period, displays originality and innovation.

A. M.